

Агайдарова А.А.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистр
оқытушысы

(Қазақстан, Түркістан қ.) email: Akmarzhan.agaidarova@ayu.edu.kz

Джумадуллаева А

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.) email: asel.dzhumadullaeva@ayu.edu.kz

КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ БЕЙМӘЛІМ ӘСКЕРИ ТАКТИКАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Андатпа

Зерттеуде көшпелі халықтардың мыңдаған жылдар бойы тарихи өмір сүруі барысында қалыптасқан әскери тактикасының негізгі ерекшеліктері қарастырылады. Әскерлердің ұтқырлығы, табиғи жағдайларды пайдалану, соғыс жүргізудің стратегиялық әдістері және жауға психологиялық әсер ету рөлі сияқты аспектілерге ерекше назар аударылады.

Скифтер, ғұндар, моңғолдар және т.б. сияқты көшпелі халықтар өздерінің көшпелі мал шаруашылығынан егізделген өмір салтына және өздері мекендеген кең аумақтарға байланысты соғыс өнеріне ерекше көзқарас танытты. Сондай-ақ зерттеуде көшпелілердің отырықшы өркениеттермен байланысы, олардың тактикасының әскери өнердің дамуына әсері мен көшпелілердің стратегияларының маңызы тарихи контекстталданады. Жұмыс тарихи дереккөздер, археологиялық деректер мен әскери тарихқа қатысты еңбектерді зерттеуге негізделген. Зерттеу нәтижелері соғыстар тарихын тереңірек түсіну үшін, сондай-ақ өткен тәжірибелерден шабыттанған заманауи стратегияларды талдау үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: Қоян қашты, тұлғама, көшпенді, тактика, соғыс, бес қару, найза, оғаш соғыс.

Агайдарова А.А.

Магистр-преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи
Ахмета Ясави

(Казахстан, Туркестан) email: Akmarzhan.agaidarova@ayu.edu.kz

Джумадуллаева А.

кандидат исторических наук, и.о. доцента

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г.Туркестан) email: asel.dzhumadullaeva@ayu.edu.kz

ОСОБЕННОСТЬ И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НЕИЗВЕСТНОЙ ВОЕННОЙ ТАКТИКИ КОЧЕВНИКОВ

Аннотация. В исследовании рассматриваются основные особенности военной тактики кочевых народов на протяжении их исторического существования на протяжении тысячелетий. Особое внимание уделено таким аспектам, как мобильность войск, использование природных условий, стратегические способы ведения войны, роль психологического воздействия на противника. Скифы, гунны, монголы и т. д.

Такие кочевые народы проявили особое отношение к военному искусству в силу своего образа жизни, основанного на кочевом животноводстве, и обширных территорий,

которые они заселяли. В исследовании также анализируются взаимоотношения кочевников с оседлыми цивилизациями, влияние их тактики на развитие военного искусства, значение стратегий кочевников в историческом контексте. Работа основана на изучении исторических источников, археологических данных и работ, связанных с военной историей. Результаты исследования могут быть полезны для более глубокого понимания истории войн, а также для анализа современных стратегий, вдохновленных прошлым опытом.

Ключевые слова: Кролик убежал, тулгама, кочевник, тактика, война, пять видов оружия, копьё, странная война.

Agaidarova A.

Master's teacher at the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Akhmet Yasawi (Kazakhstan, Turkestan) email: Akmarzhan.agaidarova@ayu.edu.kz

Jumadullayeva A.

Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan)
email: asel.dzhumadullaeva@ayu.edu.kz

**THE PECULIARITY AND STRATEGIC SIGNIFICANCE OF UNKNOWN
MILITARY TACTICS OF NOMADS**

Abstract.

The study examines the main features of the military tactics of nomadic peoples during their historical existence over thousands of years. Special attention is paid to such aspects as the mobility of troops, the use of natural conditions, strategic methods of warfare, the role of psychological influence on the enemy. Scythians, Huns, Mongols, etc. d

Such nomadic peoples showed a special attitude to the art of war due to their way of life, based on nomadic animal husbandry, and the vast territories they inhabited. The study also analyzes the relationship between nomads and settled civilizations, the influence of their tactics on the development of military art, the importance of nomadic strategies in the historical context. The work is based on the study of historical sources, archaeological data and works related to military history. The results of the research can be useful for a deeper understanding of the history of wars, as well as for the analysis of modern strategies inspired by past experiences.

Keywords: The rabbit ran away, tulgama, nomad, tactics, war, five types of weapons, spear, strange war.

Көшпенді халықтар әлемдік тарихта ерекше орын алады және олардың өмір салты, мәдениеті мен әскери өнері көп ғасырлар бойы зерттеушілердің назарын өзіне аударып келеді. Бұл халықтардың өмір сүру ерекшеліктері, тұрмыстық дағдылары, соғыс жүргізу тәсілдері олардың өзіндік өркениеттік ерекшеліктерін қалыптастырған. Әсіресе, Еуразияның Ұлы даласында тіршілік еткен көшпенділер, соның ішінде ғұндар, сақтар, түркілер, қыпшақ халықтары өздерінің әскери шеберлігінің арқасында көршілес отырықшы өркениеттерге зор ықпал еткен. Олар тек соғыс жүргізіп қана қоймай, соғыс өнерін жаңа деңгейге көтеріп, әртүрлі стратегиялық әдістерді енгізген. Көшпенділердің әскери табыстарының негізінде олардың ерекше өмір салты жатыр. Мал шаруашылығымен айналысатын бұл халықтар табиғаттың қатал жағдайларына бейімделіп, кез келген қиындыққа жылдам әрекет етуді үйренген. Олардың үнемі қозғалыста болуы, тұрғылықты орындарының жиі өзгеруі және табиғи ортаға бейімделуі олардың соғыс тәсілдеріне де айтарлықтай ықпал етті. Жауынгерлік шеберлігімен ерекшеленген халықтар үшін соғыс өнері өмір сүрудің, өзін және қоғамын қорғаудың,

сондай-ақ жаңа жерлерді жаулап алудың басты құралына айналды. Ұлы даланың көшпенділері үшін жауынгерлік өнер тек жеке батырлардың ерлігімен шектелген жоқ. Бұл жүйелі ұйымдастырылған армиялар мен стратегиялық ойлаудың нәтижесі болды. Олар әскерлерді тез жинақтап, шұғыл қимылдар жасауға қабілетті болды. Көшпенділер үшін соғыс тактикалары тек қару-жарақтың артықшылығына емес, сондай-ақ психологиялық факторларға, географиялық ерекшеліктерді тиімді пайдалануға және тосын әрекеттер жасауға негізделді.

Тарихи деректер көрсеткендей, көшпенділер жауды қарсы көптеген тактикалар қолданған, жалған шегінудің, жауды қоршаудың және тосыннан шабуыл жасаудың түрлі тәсілдерін шебер қолданған. Бұл әдістердің әрқайсысы оларды жеңіске жетелеп, жауларын әлсіретудің маңызды құралдарына айналды. Сонымен қатар, көшпенділердің далалық өмір салты оларды ұтқыр әрі төзімді етіп тәрбиеледі. Әскери жорықтарға дайындық кезінде олар географиялық жағдайларды, ауа райының ерекшеліктерін және жаудың осал тұстарын мұқият ескерген. Кең далада өмір сүру оларды жылдамдық, ұтқырлық және тосын әрекеттер жасау қабілетіне бейімдеді. Бұл қасиеттер олардың ұрыс тактикаларына негіз болды. Көшпенділердің әскери тәсілдері жауды тұзаққа түсіру, жалған шегіну, жауды қоршауға алу және ақпарат жинау сияқты әдістерді қамтыды. Мұндай тактикалар олардың жауларына үнемі артықшылық беріп отырды. Бұл мақалада көшпенділердің осындай беймәлім, бірақ жоғары тиімді әскери тактикаларына талдау жасалады. Сонымен қатар, олардың жеңістерінің себептері мен табысты болуына ықпал еткен негізгі факторлар қарастырылады. Қазіргі тағда көшпенділердің әскери өнерін зерттеу деңгейі өте жоғары деңгейде болып саналады, Отандық да шетелдік те ғалымдардың көптеген жұмыстары жазылып зерттеулер жүргізілген. Арнайы қару-жарақтану санатынан сібірлік қажымас археолог және қару-жарақ білгірі – Ю.С.Худяковтың [1,153–156 б] көшпенділердің қару-жарақ кешені мен әскери өнеріне арналған зерттеулері мен мақалаларын атап өту қажет. Орталық Азияның және Еуразияның басқа аймақтарының көшпелілері. Ю.С. Худяковтың көшпелілердің алыс-жақын жауынгерлік және қорғаныс қаруларының қару-жарақ кешенінің функционалдық қасиеттерін талдау мен сенімді түсінуге қосқан орасан зор үлесі сөзсіз. Жақсы ойластырылған элементтер номенклатурасы (концептуалды аппарат), нақты жіктеу схемасы және Орталық Азия көшпелілері мен оған жақын орналасқан аудандардың жауынгерлік қару-жарақ кешенінің жалпы эволюциясы оны қайта қалпына келтіру үшін жеткілікті тәжірибелік және теориялық негіз және әскери өнер тарихын тиімді түсінуге мүмкіндік береді. Бұл жұмыстың негізінде қолымыздағы материалдарды талдау және көшпенділердің әскери өнерін тереңірек зерттеп, түсінуді мақсат қойылған. Бұл бізге сол замандағы тек әскери аспектіні ғана түсінуді мүмкіндік беріп қоймай, зерттеу арқылы қатар қоғамды қалыптастырған кең ауқымды географиялық, әлеуметтік және де басқа объективті факторларды жақсы түсінуге көмектеседі.

Көшпелілердің әскери өнерінің спецификалық ерекшелігі - әскери-аңшылық тактика еді. Баһадүр бабаларымыз жауға қарсы «Үлкен жарық соғысы», «Ошақ соғысы», «Ай қораланды соғысы», «Құйрық жеу соғысы», «Ұры соғысы» сияқты әскери тактикаларды қапысыз қолданды. Алыс жорықтарға екі-үш атты қосарлап мінетін қазақ сарбаздары бес қаруын сайлап, сауыт киінді. «Ер қаруы - бес қару» демекші, бұған садақ, қылыш, найза, айбалта, күрзі жатады. Көшпелі халықтарда айқастар көбіне батырлар жекпе-жегімен басталатын [1, 2 б].

Ұлы Дала көшпелілері жағдайында олардың әскери тактикасы мен стратегиясын қалыптастыруда географиялық факторлар шешуші рөл атқарды. Ашық жазықтармен, кең жайылымдармен және негізгі табиғи кедергілердің жоқтығымен ерекшеленетін Еуразияның ұлан-ғайыр даласы өмір сүруге және соғысуға ерекше жағдайлар жасады. Қозғалысты шектейтін тау жоталарының, қалың ормандардың немесе үлкен өзендердің болмауы Ұлы Дала көшпелілеріне жылдам және күтпеген шабуылдарды бастау үшін ептілікке, ұтқырлыққа және табиғи факторларды пайдалануға бағытталған стратегияларды

әзірлеуге мүмкіндік берді. Географиялық ортаның маңызды аспектілерінің бірі даланың көшпелілерге қозғалыс үшін кең кеңістіктер бере алуы болды. Бұл оларға ұзақ мерзімді қоршаудан немесе ұзаққа созылған шайқастан аулақ болуға мүмкіндік берді, өйткені олар позициялар мен маневрлерді тез өзгертіп, сандық артықшылық елесін жасап, жау стратегиясын бұзады. Мұндай жағдайларда рельефтің бір аймағындағы қарсылықтың мағынасы болмады: көшпелілер ұзақ мерзімді бекіністерді салудан аулақ болды және жасырын және тосын шабуылдар үшін табиғи элементтерді пайдаланып, жоғары ұтқырлық жағдайында жұмыс істеуді жөн көрді. Кең байтақ жазықтар мен далалар көшпелі халықтар үшін ресурстар мен ұтқырлықтың маңызды көзі болған мал шаруашылығына өте қолайлы болды. Жылқылар негізгі көлік құралы және әскери қару ретінде көшпелілердің әскери тактикасында орталық рөл атқарды. Бұл жануарларды жылдам шабуылдар мен шегінуге пайдалану жоғары маневрлік пен ұтқырлықты қамтамасыз етті, бұл баяу ілгерілеуге және ұзақ қоршауға үйренген отырықшы әскерлер үшін мүмкін емес еді. Дала ландшафтының ерекшеліктері көшпелілерге тосын шабуылдар, қапталдан шабуылдар және жалған шегіну тактикасын тиімді пайдалануға мүмкіндік берді. Көшпелілер жасырын көшіп-қонып, тосын шабуылдарды дайындау үшін сай, төбе сияқты табиғи баспаналарды пайдаланды. Керісінше, бекіністер немесе бекіністерді салу сияқты қорғаныс стратегияларына үйренген отырықшы халықтар мұндай ұтқыр әскерлермен күресу қиынға соқты. Далалар көшпелілерден әртүрлі климаттық жағдайларда соғыс жүргізуге қабілеттілікті және жоғары бейімделуді талап ететіні де маңызды аспект болды. Ұлы даланың жазы мен қысы өзінің ерекшеліктері бойынша айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін, көшпелілер бұл маусымдық өзгерістерді өз пайдасына пайдалануды үйренді. Олардың кез келген ауа-райында және үлкен аумақтарда күресу қабілеті оларға жылдам әрекет ету мен икемділікті қажет ететін шайқастарда айтарлықтай артықшылық берді. Ұлы даланың географиялық факторлары көшпелілер арасында маневрлік, жылдамдық пен табиғи жағдайларды пайдалануға негізделген арнайы әскери тактика жасауға негіз болды. Бұл оларға көбінесе баяу және қымбат қоршауларға, ұзақ мерзімді бекіністерге және сандық артықшылықтарға сүйенген отырықшы халықтарға қарағанда стратегиялық артықшылық берді. Көшпелілер аумақты және табиғи факторларды ерекше білуінің арқасында жағдайдың кез келген өзгерістеріне бейімделе алды және саны мен материалдық-техникалық жағынан көрінетін кемшіліктерге қарамастан, ұрыс даласында жеңіске жетті.

Көшпелілердің әскери тактикасының негізгі белгілері, әсіресе Ұлы даланың көшпелі халықтары жағдайында, олардың ашық жазықтарда және тез өзгертін ұрыс далалық жағдайларында тиімді болуына мүмкіндік беретін бірқатар негізгі белгілерді қамтыды. Ғұндар, хазарлар, моңғолдар және т.б. сияқты көшпелі халықтардың ерекше әскери стратегиясы болды, ол көбінесе көшпелі мал шаруашылығымен байланысты өмір салтымен, сондай-ақ олар өмір сүрген географиялық ортаның ерекшеліктерімен айқындалды. Бұл факторлар ауыр жаяу әскерлер мен бекіністерге сүйенген әлдеқайда күшті және көп отырықшы әскерлерді жеңуге мүмкіндік беретін әскери принциптерді қалыптастырды [3,3б].

Көшпелілердің әскери тактикасы жоғары дәрежелі ұтқырлықпен, маневрлікпен, икемділікпен және әскери қимылдар барысында кез келген өзгерістерге бейімделу қабілетімен ерекшеленді. Осы халықтардың әскери стратегиясының негізін құраған негізгі белгілерді қарастырайық. Ең алдымен, олардың әскери тактикасының негізгі сипаты ретінде көшпелілердің ерекше ұтқырлығын атап өткен жөн. Көшпелілер далада үздіксіз жүріп-тұруының арқасында әрекеттің жылдамдығы мен икемділігіне дағдыланды. Олар мінген аттар негізгі жауынгерлік бөлімшелер болды, бұл көшпелілерге қарсыластарынан, әсіресе ауыр жаяу әскерге және қоршаудағы баяу қозғалтқыштарға сүйенетіндерге қарағанда әлдеқайда жылдам болуға мүмкіндік берді. Көшпелілердің ұтқырлығы оларға кең кеңістікте маневр жасауға, бекінген жау позицияларын айналып өтуге және жаудың дайындығы жоқ жерге соққы беруге мүмкіндік берді. Бұл әсіресе Ұлы Дала жағдайында

өте маңызды, мұнда жазық кеңістіктер мен табиғи кедергілердің жоқтығы тез және кенет шабуылдарға тамаша жағдай жасады. Көшпелілер отырықшы халықтар сияқты тұрақты позицияларға тәуелді болмады және бұл оларға ең тиімді деп санайтын уақытта және қай жерде шабуыл жасауға мүмкіндік берді. Көшпелілер стратегиясының ең сипатты элементтерінің бірі тосын шабуылдар мен айла-шарғылар тактикасы болды. Көшпелілер өз жасақтарының жылдамдығын пайдаланып, ұрыс даласында кенеттен пайда болып, жауды абдырап, жағдайды басқарудан айырылды. Осы мақсатқа жету үшін көшпелілер көбінесе жасырын түрде шегіну сияқты тактиканы қолданып, олар қашып кеткендей кейіп танытып, жауды тұзаққа түсіріп, арт жағынан немесе қапталдан кенет шабуылдады. Жалған шегінулер әскери тактиканың құрамдас бөлігі болды, өйткені олар шешуші соққы бермей тұрып, жеңіл жеңіс елесін тудырды.

Көшпелілер өмір сүріп, соғыс жүргізген дала кеңістігі оларға жасырын айла-шарғы жасау үшін тамаша жағдай жасады, бұл бұл халықтардың қарсыластары үшін болжауға болмайтындығына мүмкіндік берді. Көшпелілер тактикасының тағы бір маңызды ерекшелігі олардың жауға психологиялық әсер ету қабілеті болды. Көшпелілер өздерінің жоғары ұтқырлығына, әрекет ету жылдамдығына және күтпеген жерде кенеттен пайда болу қабілетіне байланысты көбінесе жауларында қорқыныш пен белгісіздік сезімін тудырды. Баяу және ұзақ шайқастарға дағдыланған отырықшы халықтардың жасақтары көбінесе көшпелілердің шапшаң әрі айуандық шабуылдарынан, жауға қарсы әрекетке мүмкіндік бермей, көрініп, жоғалып кететін. Шабуылдардың тосын және қатыгездігіне негізделген қорқыту стратегиясы жаулардың жігері мен моральдық күйін жоғалтты, бұл көбінесе дүрбелең мен қашуға әкелді. Маневрлік және барлау да көшпелілер стратегиясының маңызды аспектілері болды. Көшпелілер барлау үшін жеңіл атты әскер бөлімдерін пайдаланды, бұл оларға жаудың қимылдарын алдын ала біліп, өз әрекеттерін жоспарлауға мүмкіндік берді. Жеңіл атты әскер көшпелі әскерлердің тірегі болды, өйткені олар тез шабуылға шығып, жау туралы мәлімет жинай алатын, жылдам шабуыл мен шегіну тактикасын қолдана алатын. Ақыл-парасат пен жағдайды жылдам бағалай білу көшпелілерге маңызды артықшылық берді, олар неғұрлым саналы шешім қабылдауға және жағдай олар үшін қолайлы болмаса, жаумен араласпауға мүмкіндік берді. Бірдей маңызды аспект табиғи жағдайларды пайдалану принципі болды. Көшпелілер тактикалық артықшылықтар жасау үшін ландшафтты пайдаланып, шебер стратег болды. Жарлар, төбелер, өзендер және басқа да табиғи элементтер олар үшін жаудан жасырынуға, қаптал шабуылдар жасауға немесе қоршауға мүмкіндік беретін маңызды тактикалық ресурстар болды [3,3 б].

Табиғи баспаналар мен жер бедерінің ерекшеліктерін көшпелілер тұтқындар жасап, жауға күтпеген жерден шабуыл жасау үшін пайдаланған. Оның үстіне көшпелілер ауа райы жағдайына қарай тактиканы бейімдеп, оны қатты жел, жаңбыр немесе қысқы суық болсын өз пайдасына пайдалануды білген. Жеңіл әскерлер мен жасақтарды барлау үшін пайдалану да көшпелілер тактикасының маңызды бөлігі болды. Көшпелі әскерлер отырықшы халықтар сияқты жаппай бекіністер салмады, ұзақ қоршаулар жүргізбеді. Керісінше, олар ұзақ қашықтықта жылдам қозғалып, ұтқырлықты сақтап, жау туралы ақпарат алу үшін өздерінің барлау бөлімшелерін белсенді пайдалана алды. Жүйрік аттылардан құралған жеңіл атты әскер олардың әскерінің тірегі болды және тек ұрысқа ғана емес, сонымен қатар жаудың әлсіз жерлерін анықтау және оларға ең қолайлы сәтте шабуыл жасау үшін барлау мәліметтерін жинау үшін пайдаланылды. Ұлы Дала көшпелілерінің әскери тактикасы ұтқырлық, жылдамдық, тактикалық икемділік пен табиғи жағдайларды өз пайдасына пайдалана білудің бірегей қоспасы болды. Бұл халықтар маневрлік, тосын және психологиялық әсер ету принциптеріне сүйене отырып, отырықшы өркениеттердің неғұрлым стационарлық әскерлеріне қарсы көптеген жеңістерге қол жеткізе алды. Көшпелілердің тез бейімделу қабілеті, күтпеген жерден жасырынып, шабуыл жасай білуі, сондай-ақ табиғи жағдайлар туралы білімін пайдалану олардың әскери табыстарының негізі болды [1,182 б].

Ай қораландытәсілі көшпенділердің әскери тактикасының айрықша ерекшеліктерінің бірі болып табылады. Бұл әдіс жоңғарлармен болған қазақ-жоңғар соғыстарында кеңінен қолданылды. Әскери стратегияның негізі жаудың шеңберін тарылту және оны толық қоршауға алу болып табылады. Қазақтар бұл тәсілді пайдалану арқылы жауды әрекет ету мүмкіндігінен айырып, оларды біртіндеп қысып, күйреуге мәжбүр етті. «Ай қораланды» тәсілінің мәні былайша түсіндіріледі, қазақ әскерінің басты мақсаты – жаудың қозғалыс еркіндігін шектеп, оны бір орнында тұрып қалуға мәжбүр ету. Бұл үшін жаудың айналасына «қора» жасап, оны сыртынан қоршап алады, содан кейін жаудың шеңберін тарылта отырып, күшті қысым көрсетеді. Бұл тәсіл жоңғарлардың әскери құрылымын бұзып, оларды шегінуге немесе күйретуге мүмкіндік береді. 1726 жылғы Сарысу өзені бойындағы Айран төгілген жеріндегі шайқаста қазақтар дәл осы әдісті қолданған. Бұл шайқас қазақ әскерінің айқын жеңісіне әкелді, өйткені олар жаудың күшті бөлімдерін қоршауға алып, оларды бірте-бірте тұсап, ешқандай маневр жасау мүмкіндігін қалдырмай, жеңіске жетті. Ай қораланды әдісі қазақтың дәстүрлі әскери тәсілдерінде маневр жасау мен жедел әрекет ету қабілетін сипаттайды. Бұл әдіс жау шебінің әлсіреуімен және уақыт өте келе қазақ әскерінің тиімді орналасуымен үйлесіп, жалпы соғыс стратегиясына үлкен ықпал етті. Қоршау және қысым жасау жаудың моральдық тұрғыдан да әлсіреуіне алып келіп, олардың бойын үрей биледі, бұл жаудың келешектегі ұрысқа қатысуын айтарлықтай қиындатты [1,184 б].

«Қоян қашты» – қазақ әскерінің соғыс өнерінде кеңінен қолданылған айла-тәсілдердің бірі. Бұл әдіс жаудың бойында үрей тудырып, оларды өздеріне қарсы күш жұмсауға мәжбүр етті. «Қоян қашты» тәсілінің мағынасы – әдейі қашып, жауды артынан қуып, олардың назарын өздеріне аударады да, соңынан бөлініп, қоршап алып, жауды толығымен жойып жіберу. Бұл әскери тактика өте айлакер әрі психологиялық тұрғыдан тиімді болды. Қазақтар алдыңғы легін жауға көрініп қалатындай етіп орналастырады. Бұл жерде жау әскерінің көзіне түсіп, қуа бастау үшін бейтаныс және күтпеген жағдайлар жасалады. Қазақ жауынгерлері жаудың назарын өздеріне аударып, оларды қуып келе жатқандай көрінеді. Бұл қадам жаудың сенімін нығайтуға және оларды қатты қуып, артқа қарай ұмтылуға итермелейді. Дегенмен, осы кезді пайдаланып, қазақ әскерінің негізгі күші бірнеше жақтан жауды қоршауға алады, оларды қозғала алмайтын, қашып құтыла алмайтын жағдайға жеткізіп, толығымен жеңеді. Мысалы, бұл әдіс алдыңғы әскер легінің жауды байқатып, олардың назарын өздеріне аударған сәтте жүзеге асырылады. Алдыңғы лег жауды жақындатқаннан кейін, садақшылар бір немесе бірнеше рет садақпен атқылайды. Бұл жағдай жаудың үрейін туғызып, оларды әрі қарай қуып жетуге талпындырады. Алайда, дәл осы сәтте жауды қоршауға алған негізгі күштер олардың қайту жолын кесіп, қоршауда қалдырған жауды түпкілікті жояды. «Қоян қашты» әдісі қазақ әскерінің жоғары мобильділігі мен батыл маневрлерін көрсетеді. Бұл тәсіл жауды алдап, өздерін әлсіз етіп көрсетіп, сонымен қатар жаудың артықшылықтарын жеңу арқылы әскери операциялардың табысты болуының негізін қалады. Қазақтар бұл әдісті өздерінің жеңісіне жету үшін тиімді пайдаланып, көптеген шайқастарда басымдыққа ие болған [4, 4-5 б].

«Тұлғама» немесе «тұлғамыш» — қазақтардың көне түркі тілінде қолданылған әскери әдістерінің бірі. Бұл сөздің мағынасы «қоршап алу» және «қарату» деген ұғымдарды білдіреді, яғни жауды айнала қоршау жасап, оны қыспаққа алу, мүмкіндігінше барлық шығатын жолдарын жабу. «Тұлғама» тәсілі — қазақ әскерінің жауға қарсы қолданған айлакер әдістерінің бірі болып табылады. Бұл тәсілдің мәні жаудың қорғаныс шебін бұзу және оның әрекет ету мүмкіндігін шектеу болып табылады. Әдетте «тұлғама» әдісі жауды сырттан немесе барлық бағыттардан қоршауға алу арқылы жүзеге асырылған. Қазақтар жаудың жолын кесіп, оны тұйықтап, ешқайда қашуға немесе жеңіске жетуге мүмкіндік бермеген. Бұл тәсіл қазақ әскерінің тактикасының бір ерекшелігі — оның жоғары ұйымшылдығы мен үйлесімділігі. Әскердің барлық құрамдары бір мезгілде әрекет етіп, жауды толықтай бақылауға алып, сонымен қатар оларды әрекетсіз қалдырады.

Шабуылдау кезінде қазақ жауынгерлері жауды әртүрлі бағыттардан қысқан, ал жау қоршау құрсауында қалғанда, оның артықшылығын қолдана отырып, шешуші соққыны беру мақсатында қорғанысын бұзып, жеңіп отырған. «Тұлғам» әдісі жаудың қашуға немесе тұрақты қарсыласуға мүмкіндігі болмай қалғанда тиімді болған. Жау қоршауға алынған кезде, оның қозғалыс еркіндігі шектеліп, әскерінің моральдық жағдайы да әлсіреген. Қазақтар бұл сәтті пайдаланып, жауды қоршап алып, жеңіп шығатын. Бұл әдіс, әсіресе, жаудың шегініп, қорғанысқа көшкен кездерінде айрықша тиімді болған [2, 2 б].

«Теріден жасалған қайық» – бұл әскери стратегияның бір түрі, оны түркілер мен моңғолдар қиын жағдайларда, мысалы, өзендер мен көлдерді кесіп өту үшін қолданған. Мұндай қайықтар теріден жасалып, суға түсірілгенде олар өте жеңіл әрі жылдам болатын. Бұл қайықтар жеңіл әрі суға батпайтын қасиеттеріне байланысты, оларды көбінесе жорықтарда пайдаланды. Теріден жасалған қайықтар жауынгерлерге өзендер мен басқа да су кедергілерін жеңіп өтуге мүмкіндік берді, бұл өз кезегінде олардың қарсыластарынан алдын ала оқ бойы озып, оларға соққы беру немесе шабуылға шығу мүмкіндігін арттырды. Платано Карпини мен Гильом де Рубруктың жазбалары бойынша, моңғолдар мен түркілер әсіресе су кедергілерін өткеруде өздерінің айлалы әрі шебер тактикаларын қолданған. Олар жауынгерлерді қажетті құралдармен қамтамасыз етіп, қысқа мерзімде қоршаған ортаға бейімделіп, тиімді қимылдар жасауға дағдыланған. Мұндай тапқырлық пен стратегияны ұтымды пайдалану олардың ұрыс алаңында басымдыққа ие болуына себепші болды. «Теріден жасалған қайық» сияқты әдістер моңғолдардың әскери күшінің ерекше ерекшелігіне айналған. Олар табиғаттың барлық ерекшеліктерін, оның ішінде өзендер мен көлдерді, өздеріне пайда әкелетін құрал ретінде қолдана білген. Бұл тәсіл, сондай-ақ, олардың жауынгерлерінің жылдамдығы мен икемділігін арттыруға көмектескен, әрі қарсыластарын алдауға мүмкіндік берген. Қорыта айтқанда, «теріден жасалған қайық» және оның қолданылуы түркілер мен моңғолдардың әскери шеберлігін, жол тапқыштық қабілетін және қақтығыстардағы айлалы тәсілдерін айғақтайды. Мұндай тапқырлық олардың жеңістері мен ықпалын арттырған, ал дәстүрлі әскерлер үшін күтпеген жағдайлар мен соғыстарда артықшылық берген [6, 112 б].

Қазақ халқында байрақтың маңызы ерекше болған, және майдан алаңынла бұл қатты байқалған. Ол тек қарапайым ту немесе символ емес, сонымен қатар әскери рух пен елдің абыройын, ерлігін білдіретін маңызды элемент болды. Байрақтың үстіндегі белгі немесе реңк әрқашан белгілі бір рудың, тайпаның немесе әскердің айрықша ерекшеліктерін көрсетті. Оның маңызы тек сыртқы символда емес, сонымен қатар ұрыс алаңында әскери күштің бірігуін, ұйымдастыруын және батылдықты білдіретін күшті белгі болғандығында. Әрбір байрақтың өзіндік мәні мен құндылығы бар. Байрақ көтерген әскердің жеңіске деген сенімі мен рухы күшейіп, ол ұрыс кезінде әскердің басты нысанасы болды. Байраққа қарап, жауынгерлер өздерінің мақсаттары мен міндеттерін анықтаған, сондай-ақ, байрақтың құлап түсуі немесе жоғалуы әскердің жеңілісін білдіретін үрейлі белгі ретінде қабылданған.

Осы себептен байрақ әскердің жеңіске жету жолындағы ұмтылысының орталығы болды. Бұл ту әрқашан ерлік пен құрметтің, сондай-ақ, ұлттың болашағы үшін күресудің символы ретінде көрінді. Мұндай байрақтарды қазақтар тек ұрыс алаңында ғана емес, сонымен бірге кез келген маңызды шараларда, жиындарда, халықтың бірлігін көрсету үшін де қолданған. Олар байрақты жауынгерлік рухтың сақталуына, әскердің бірігуіне және ұлттың мақтанышы мен елдіктің күшіне сенді. Байрақтың құндылығы оның көтерушісі мен оған деген халықтың құрметінде, әрі оның жоғалуы ұлттың рухани жеңілісін білдіретін белгі ретінде бағаланған. Қазақтың байрағы, әсіресе көшпелі мәдениет жағдайында, елдіктің символы болды, ол халықтың тарихында, мәдениетінде және әскери дәстүрінде ерекше орын алған. Байрақ-ерліктің, батырлықтың, және бірліктің тұтастығын білдіретін қасиетті белгі болып саналды.

Қазақтардың әрбір жүзінің ханы жалпы әскерге жұмылдыру жағдайында 300-400 мың адамды шығара алады. Ибн Рубриханның айтуынша, қазақтардың аға ханы Бұрындық

барлық ұлыстарға «соғыс үшін атқа мініңіз» деген бұйрық жіберген кезде, сол сағатта төрт жүз мың әскер болған деген деректер кездеседі [6, 167 б].

Қазақ хандығының соғыс тарихы мен әскери өнері қазіргі уақытта ғана қажетті материалдың белгілі бір мөлшерін жинақтай отырып, қарқын ала бастады. Сондықтан өз халқының тарихын білу Қазақстан Республикасының барлық азаматтарына қажет. Тарихи тәжірибені, тарих сабақтарын терең игермей, қазіргі уақытта болып жатқан құбылыстар мен процестердің мәнін дұрыс түсіну қиын, тіпті болашақта олардың дамуының негізгі бағыттарын болжау қиын. Тарихты білу маңызды, өйткені ол болашақ ұрпаққа бұрмаланбаған тарихты қалдыру үшін жас ұрпақты тәрбиелеу үшін өткенді зерттеу арқылы адамның моральдық табиғатын дамытады. Қазақтардың әскери ісі мен әскери тарихын зерттеу барысында әрқашанда олардың дүниетанымдық құндылықтарының басты ұстанымдарын ескеріп отыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск: Наука, 1991г.
2. Құбаш Сағидоллаұлы. <https://abai.kz/post/8401/> 2017 ж.
3. Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011ж. - 880 бет. ISBN 9965-893-73-Х
4. А.Сүбегей. <https://archive.sarbaz.kz/history/16461130-qazaq-aesker%D1%96-soghysta-qanday-ayla-qoldanghan/>
- 5.А. К. Көшкімбаев . Жошы ұлысының саяси тарихындағы ордалар (дереккөздер мен тарихнамасы) Астана: Фолиант, 2012ж. – 376 б
6. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара. – М.: наука, 1976. – 197 с
7. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Әскери іс. Алматы:"Мектеп" ААҚ , 2001ж
8. Жумадил А.К. Военное дело кочевников Евразии: историографический анализ Монография. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 272 с.
9. Ерофеева И. В., Аубекеров Б. Ж., Рогожинский А. Е. и др. Аныракайский треугольник: историко-географический ареал и хроника великого сражения. Алматы, 2008г. 213с
10. Татищев В. Н. Лексикон российской исторической, географической, политической и гражданской. Москва, 1994. - 180с
12. Вяткин М. П. Батыр Срым. Изд. 2-е. Алматы, 1998ж.
13. Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности номадного общества). Алматы, 2002. - 320с
14. Пищулина К. А. Города Южного Казахстана (Туркестана) XVIXVII вв. // История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т. 2. Алматы, 1997, 474с.

REFERENCES

1. Hudâkov Ū.S. Vooruženie central'noaziatskih kočevnikov v épohu rannego i razvitogo srednevekov'â. – Novosibirsk: Nauka, 1991g.
2. K ūbaš Sağidollaūly. <https://abai.kz/post/84012017ž>
3. Ajbyn. Ėnciklopediâ. / Bas red. B.Ö.Žak, yp. - Almaty: «K, azak, énciklopediâsy», 2011ž. - 880 bet. ISBN 9965-893-73-H
4. A.Sübegej. <https://archive.sarbaz.kz/history/16461130-qazaq-aesker%D1%96-soghysta-qanday-ayla-qoldanghan/>
- 5.А. К. Köškímbaev . Žošy ūlysynyň saâsi tarihyndağy ordalar (derekközder men tarihnamasy) Astana: Foliyant, 2012ž. – 376 b
6. Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-ji Buhara. – М.: nauka, 1976. – 197 s.
7. Qazaq tili terminderiniň salalıq ғılımi түsindirme sözdigi: Äskerï is. Almaty:"Mektep" AAQ , 2001j
8. Jwmadil A.K. Voennoe delo kočevnikov Evraziï: istoriografičeskij analiz

Monografiya. — Almaty: Qazaq wniwersiteti, 2014. — 272 b.

9. Erofeeva İ. V., Awbekerov B. J., Rogojniskiy A. E. i dr. Anrakayskiy trewoolnik: istoriko-geografiçeskiy areal i xronika velikogo srajeniya. Almaty, 2008j. 213b

10. Tatishchev V. N. Leksikon rossiyaskoy istoricheskoy, geograficheskoy, politicheskoy i grazhdanskoy. Moskva, 1994. - 180s

12. Vyatkin M. P. Batyr Srym. Izd. 2-y. Almaty, 1998.

13. Masanov N. E. Kohevaya tsivilizatsiya kazakhov (osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva). Almaty, 2002. - 320s

14. Pishchulina K. A. Gorod Yuzhnogo Kazakhstana (Turkestan) XVIXVII vek. // Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dney v pyati tomakh. T. 2. Almaty, 1997, 474 s.